

# VEDECKOTECHNICKÝ ROZVOJ A PROBLÉMY ZODPOVEDNOSTI

ANDREJ HLÁVEK, Ústav filozofie a sociológie SAV, Bratislava

HLÁVEK, A.: The Scientific-Technological Development and the Problems of Responsibility, *Filozofia* 30 (1975), No 1, p. 15–27.

Following the character and the consequences of the contemporary scientific-technological development in the sphere of interpersonal connections, the author of the paper attempts at pointing out those factors that shift the phenomenon of man's responsibility to new positions and that endanger and accentuate it at the same time. In this respect the author specifies the contents of the notion of responsibility, distinguishing it from the contents of the notions of conscientiousness and duty, and fixes it into the substance of contemporary man — personality.

Májové rokovania ústredných výborov KSČ a KSS o otázkach vedeckotechnického rozvoja nášho národného hospodárstva vyzdvihli nielen požiadavky vytvárať žiadúce podmienky pre urýchlený rozvoj vedeckého výskumu a technického vývoja i pre pružné zavádzanie ich výsledkov do výroby, výstavby a praxe vôbec, ale aj požiadavky politickej a odbornej angažovanosti, iniciatívy a odvahy preberať nevyhnutné riziká, a teda aj zodpovednosť za ten-ktorý úsek i za angažovanosť a tvorivú iniciatívu.

Súčasný vedeckotechnický rozvoj, ktorý od konca päťdesiatych rokov nášho storočia nadobúda povahu vedeckotechnickej revolúcie, aktualizuje totiž a posúva do nových polôh aj niektoré ľudské fenomény, včítane fenoménu zodpovednosti. Chceli by sme sústrediť našu pozornosť práve na tento účinok súčasného charakteru vedeckého a technického rozvoja v oblasti zodpovednosti vzťahov.

Najprv však uvedieme niekoľko poznámok k vymedzeniu pojmu zodpovednosti, lebo bežné predstavy nie vždy vyjadrujú jej pravý obsah. Náзорne o tom svedčí napr. zistenie, že viacerí respondenti telefonickej hry na budúcnosť, ktorú usporiadal Československý rozhlas v Bratislave v relácii *Štúdio prijíma* dňa 18. 3. 1974, stotožňovali obsah pojmov svedomitosť, povinnosť a zodpovednosť, alebo sa domnievali, že tieto pojmy v blízkej budúcnosti obsahovo splynú. Iní zastávali názor, že povinnosť sa stane prvoradou a zodpovednosť druhoradou vlastnosťou človeka. Boli aj takí, ktorí tvrdili, že zodpovednosť úplne zanikne. Podobné predstavy o budúcich osudoch fenoménu zodpovednosti sú akiste živé podobou zodpovednosti ako *trestnej sankcie* za to, ak ľudia neplnia alebo porušujú zákony, predpisy či rozkazy, alebo keď poškodzujú záujmy tých, ktorí sú od nich aktuálne mocnejší. Bežné používanie a dokonca aj právnické vymedzenie obsahu termínu zodpovednosti akcentuje práve tento moment zodpovednosti — zodpovednosť ako trestnú sankciu v podobe reparácie, satisfakcie a represie. Trest, trestná sankcia fakticky tvorí, podľa našej mienky, len záverečný moment zodpovednosti človeka a vychádza najavo len vtedy, keď človek porušil nejaký zákon, predpis či príkaz, alebo keď inému urobil

škodu. Pritom v samom treste sa neprejavuje ani motivácia, ani úmyselnosť či neúmyselnosť činu, ani výchovné alebo prevýchovné zameranie trestu.

Oblasť výchovy, kádrovej politiky i spomenuté požiadavky na zvýšenie zodpovednosti zdôrazňujú však v zodpovednosti iný moment než trest, trestná sankcia. Pravda, ani v oblasti výchovy, kádrovej práce a v požiadavke na zvýšenie zodpovednosti nemusí sa postihovať pravá podstata a obsah fenoménu zodpovednosti. Predstava o zodpovednosti môže splývať s obsahom pojmov svedomitosť, povinnosť. Zodpovednosť si môžeme predstaviť ako svedomité plnenie povinností, príkazov, zákonov... Skutočnosť, že obsah týchto pojmov nie je totožný, predstavuje sa najmä vtedy, keď jedni chcú použiť zodpovednosť v podobe trestnej sankcie na druhých, a títo zas dôvodí, že za činy, ktoré urobili, nenesú zodpovednosť, pretože v danom prípade iba svedomite plnili svoje povinnosti, resp. príkazy svojich nadriadených. Ukazuje sa tu, že obsah pojmov zodpovednosť, svedomitosť a povinnosť sa nielen neprekrýva, ale že sa aj líši. V povinnosti človek ručí len za činy, ktoré mu boli nariadené povinnosťou (normou, zákonom, rozkazom), a to bez ohľadu na to, či si túto normu, príkaz osvojil a určil ako svoju vlastnú, alebo ju považuje za požiadavku zvonku, ktorej splnenie sa kategoricky vyžaduje. V zodpovednosti človek ručí aj za dôsledky činov, ktoré sa mu neuložili normou (predpisom, zákonom, rozkazom) a nepožadujú sa kategoricky v podobe jeho povinnosti. Povinnosť žiada teda od človeka precízne plniť normy a príkazy. Svedomitosť človeka sa zase zakladá na uvedomení záväznosti istého konania, ktoré mu určuje norma, rozkaz, a súčasne prezentuje dispozíciu človeka k takémuto precíznemu plneniu kategorických požiadaviek, noriem, rozkazov, o ktorých si myslí, že sú to jeho povinnosti, alebo ktoré sa naňho kladú ako jeho povinnosti. Teda toho, kto vtesnáva svoje konanie do rámca určených noriem, rozkazov, čiže povinností, nazývame svedomitým. Okrem toho svedomité plnenie povinností sa na rozdiel od zodpovedného správania líši najmä tým, že sa nezakladá na boji motívov, na zvažovaní okolností i perspektívnych dôsledkov činov, a to nielen voči sebe, ale ani vo vzťahu k tým ľuďom, o ktorých človeku ide. Výsadne špecifikum zodpovednosti oproti iným spomenutým fenoménom spočíva práve v požiadavke zvažovať okolnosti i perspektívne dôsledky činov, rozhodovať sa a konať so znalosťou veci. Ak má človek túto schopnosť a ak ju aj realizuje, nazývame ho zodpovedným. Toto najpodstatnejšie špecifikum, tento najcharakteristickejší subjektívny moment zodpovednosti nazývame aj *zmyslom človeka pre zodpovednosť*. Zmysel človeka pre zodpovednosť oproti zodpovednosti vo výslednej podobe trestnej sankcie charakterizuje činnosť človeka ešte pred činom a počas činu a má perspektívne zameranie. Nedopadá tak ako trest na človeka až po čine a čin zostáva zodpovedným aj vtedy, keď sa po jeho uskutočnení nevzťahuje naň trestná sankcia. Zodpovednosť človeka predstavovaná v podobe zmyslu človeka pre zodpovednosť javí sa nám ako starostlivosť človeka nielen o seba, ale predovšetkým o to spoločenstvo ľudí, o ktoré mu ide. Ak táto starostlivosť človeka zahŕňa v sebe aj odvahu i obavu z rizika dôsledkov činu, nie je to ani tak obava z hrozby trestu, ale skôr obava o vlastné sily, t. j. obava, či bude

schopný za daných, meniacich sa a často veľmi zložitých a konfliktových situácií robiť pre svoje spoločenstvo ľudí len dobro, prípadne či v budúcnosti neprevýšia negatívne dôsledky jeho činov tie pozitíva, ktoré zamýšľal, keď sa pre daný čin rozhodoval a rozhodol. Preto miera uvedomenia si svojej zodpovednosti je mierou aj mravnej a vôbec spoločenskej hodnoty a vyspelosti človeka, mierou jeho osobnosti.

Fenomén ľudskej zodpovednosti sa síce obektívne viaže na miesto a funkciu človeka v spoločenských vzťahoch, ale svojou podstatou vyplýva z toho, že človek nie je iba produktom spoločenských vzťahov, miestom a funkciou v nich úplne determinovaný a vymedzený, ale sám formuje tieto vzťahy svojimi činmi a stvárnjuje tak aj životné podmienky iných ľudí. Preto títo ľudia reagujú na jeho činy, stanovujú mu normy, pravidlá, predpisy, čiže šablóny pre jeho činnosť, a ak porušil tieto normy alebo iným spôsobom ohrozil ich záujmy, uplatňujú voči nemu aj trestné sankcie.

Fenomén ľudskej zodpovednosti na rozdiel od požiadavky svedomitého plnenia povinností sa viaže len na takého človeka, ktorý je nielen na svoj vek normálne psychicky vyvinutý, ale u ktorého sa predpokladá, že je už osobnosťou, t. j. že dokáže zaujať svoj vlastný postoj k svetu, k ľuďom a k povinnostiam, že dokáže zvážiť okolnosti, hierarchizovať svoje žiadostivosti, motívy i dôležitosť činov a ich často veľmi problematické dôsledky nielen pre seba, ale najmä pre iných. Fenomén zodpovednosti človeka tak úzko súvisí s jeho uvedomením si vlastnej slobody i perspektívy dôsledkov činnnej realizácie tejto slobody pre iných. Od jeho chápania slobody napokon závisí aj jeho chápanie zodpovednosti. Svojvôľu, premrštenú a neuváženú odvahu i riskovanie charakterizujeme ako nezodpovednosť a hazardérstvo.

V zodpovednosti človek prekračuje rovinu rigoróznosti požiadaviek noriem, pravidiel, predpisov, šablónkovania. Prekračuje tým aj pôvodný stav morálky a dosahuje rovinu, ktorú by sme mohli nazývať moralitou. Namiesto prísnych noriem, predpisov a pravidiel striktne regulujúcich každý čin a každý úkon človeka, funkciu regulatívov jeho činnosti tu preberajú na seba mravné a politické princípy (popri metodologických princípoch myslenia a práce, resp. výkonovo-hospodárskych smerniciach), ktoré majú charakter všeobecných orientačných smerníc. Funkciu najvšeobecnejšieho morálneho a politického princípu plní aj kategória robenia dobra či slúženia záujmom toho spoločenstva ľudí, o ktoré človeku ide.

Ak doterajšia povaha techniky práce a výroby a od nej závislé doterajšie ekonomické formy medziľudských väzieb akcentovali u jednotlivcov všeobecné „rodové“, predovšetkým intelektuálne znaky človeka vôbec a pracujúcich ľudí postupne menili na všeobecné abstraktné pracovné sily (a ich prácu na abstraktnú prácu, zabezpečovanú získaním základného všeobecného vzdelania), zdôrazňujúc ich poslušné, svedomité, strojové plnenie pracovných a iných povinností, tak socializmus a nastupujúca vedeckotechnická revolúcia akcentuje nielen univerzálny, všestranný rozvoj ľudí v ich všeobecne ľudskom základe, ale aj v ich špecifickom, samostatnom, tvorivom, originálnom, čiže osobnostnom

rozvoji. Akcentuje ich slobodu, tvorivosť, tvorivú iniciatívu a súčasne aj ich zodpovednosť za prejavy tejto slobody a iniciatívy.

Je očividné, že vzájomná väzba, podmienenosť a závislosť života jedných ľudí od činnosti iných v dôsledku realizácie výsledkov súčasného vedeckotechnického rozvoja presiahla úzke hranice lokalít jednotlivých obcí, miest, krajov, národov, štátov, svetadielov a dosiahla celoplanetárne rozmery. Tento stav si vyžaduje od ľudí nadmieru zodpovedné konanie, a to nielen preto, že súčasný vedeckotechnický rozvoj dáva k dispozícii veľmi drahé technické prostriedky, aby nimi narábali, ale najmä preto, lebo rádius pôsobenia týchto prostriedkov je veľmi veľký a niekedy až celoplanetárny. Tento stav vyžaduje od jednotlivcov jasnú predstavu o cieľoch a dôsledkoch používania týchto prostriedkov, o vlastnej slobode i zodpovednosti za ich tvorbu, zavádzanie i používanie. Tu už nestačí spoľahnúť sa na hlas vlastného svedomia, resp. na precízne dodržiavanie mravných cností a noriem, ktoré si jednotlivec v detstve osvojil, na ktoré si zvykol a o ktorých je presvedčený, že sú dostatočným, bezpečným a neomylným kompasom v rozlišovaní mravne dobrého a zlého konania. Už Blaise Pascal (17. stor.) poznamenal: „Nikdy ľudia nepáchajú zlo tak dôsledne a radostne, ako keď ich k tomu povzbudzuje svedomie.“ (1, s. 170) Mravné a dnešnému človeku zodpovedajúce správanie sa nezabezpečuje tým, že sa spoľahneme na svedomité plnenie príkazov a zákonov niekoho iného, vyššieho. Dnešok vyžaduje od ľudí vyznať sa v zložitých situáciách medziľudských väzieb, poznať ich a zodpovedne hodnotiť nielen konanie iných, ale predovšetkým svoje vlastné, a to nielen v súlade so svojim svedomím a všeobecnými mravnými príkázaniami, ale v súlade so skutočnosťou a záujmami najprogresívnejších sociálnych vrstiev súčasného ľudstva.

Vedeckotechnickým rozvojom si totiž ľudia vytvorili v posledných desaťročiach nielen nebývalé možnosti uspokojovania stále vzrastajúcej univerzality potrieb, ale aj možnosti reálneho ohrozenia ľudského života na istom teritóriu, resp. na celej planéte. Pritom tu ani nemusí ísť o úmyselné činy, ktoré môžu nečakane vytrysknúť z osobných kríz, z bezvýchodiskových stavov, z duševnej depresie, apatie k životu iných i k vlastnému životu, z vražedných i samovražedných sklonov, ktoré sa lavínovito šíria nielen v horných vrstvách, ale aj v značnej časti mládeže kapitalistického sveta. Môže ísť aj o nepredvídané, v mnohých prípadoch nevyhnutné a momentálne neodstrániteľné, v iných zasa trpené negatívne dôsledky sprievodných splodín búrlivého technicko-výrobného procesu; trpené často v dôsledku kultu komfortu, zisku, ekonomického efektu osobnej kariéry a uplatnenia sa za každú cenu.

Keď hovoríme o škodlivom pôsobení rôznych sprievodných splodín niektorých druhov súčasného výrobného, resp. dopravného procesu, nemyslíme tým iba tie splodiny, ktoré ohrozujú telesné zdravie ľudí (mnohé z nich možno postupne odstraňovať, paralyzovať alebo meniť na suroviny potrebné pre iné blahodarné procesy a materiálne hodnoty). Myslíme tu aj na tie dôsledky súčasného vedeckotechnického rozvoja, ktoré najmä v súčasnom kapitalistickom svete formujú duševne chorú spoločnosť a rodia vražednú a samovražednú klímu.

Myslíme tým napr. na prudko rastúce životné tempo a na kult komfortu, ktoré v nás vytvárajú nielen pocit, ale aj skutočný nedostatok času a citov nielen pre iných, ale často ani pre svojich najbližších a ani pre seba samých. Mnohí ľudia na toto tempo nestačia a sú nemilosrdne vyradovaní. Iní v úsilí prispôbiť sa dobe, jej pracovným a iným požiadavkám, sami dobrovoľne siahajú po narkotikách, aby sa im prispôbili, alebo aby otupili svoje vnemy a city, svoje „nervy“.

Napokon ani dnešný nápor vecí a informácií nemôže každý človek zvládnuť, skutočne si ich osvojiť, „stráviť“, precítiť a užiť. Začína v nich vidieť len prostriedky rozptýlenia, senzácie, pričom zostáva voči nim duševne a citovo chladný, nenasýtený. Zdá sa, že na formovanie takýchto stavov pôsobí aj rapidný prechod ľudí na súčasný charakter mestského spôsobu života, ktorý často veľmi drasticky narúša tradičné väzby človeka k prírode, obsah pojmu domova a rodiny. Domovom sa stáva byť niekde na sídlisku, ktorý aj priestorovo oddelil ľudí nielen od prírody, ale aj od práce, a vytrhol jednotlivcov z ich tradičných širokých rodinných a susedských väzkov. Domov sa náhle mení na akýsi typ moderne a komfortne zariadenej nocľahárne pre najmenšiu rodinnú bunku. A človek — jednotlivec napriek tomu, že žije v obrovskom sústreďení množstva ľudí v jednom meste, v jednom sídlisku, v jednom činžiaku, len s námahou nadväzuje a udržiava bližšie kontakty s inými a často sa stáva osamelým, opusteným, nepovšimnutým, bez hlbších citových i zodpovednostných väzieb k druhým. Ak tieto tendencie znásobuje súkromnovlastnícka orientácia ľudí a spoločenská atmosféra boja každého proti každému a každého iba za seba, vytvára sa vhodná pôda pre motivačné nezdôvodnené výbuchy, spoločensky nezodpovedné, škodlivé a nezmyselné chuligánske výčiny, pre zničenie všetkého, čo príde práve pod ruku, pre samovraždu, častejšie však (zo zbabelosti) vraždu hocikoho iného i rozpútanie svetovej katastrofy.

Druhou okolnosťou, ktorá v súvislosti so súčasným vedeckotechnickým pokrokom a posúva problém zodpovednosti do nových a veľmi aktuálnych polôh, sú podstatné zmeny, ktoré v súčasnosti prebichajú v oblasti riadenia výrobného a vôbec celého spoločenského organizmu.

Všeobecne je charakter riadenia určený úrovňou rozvoja výrobných síl, charakterom výrobných vzťahov a tomuto charakteru zodpovedajúcou ideologickou nadstavbou. Ak v remeselnej a maloroľníckej výrobe má riadenie ešte čisto empirický charakter, veľkopriemyselná výroba a na nej založená deľba a kooperácia práce si už vyžiadala iné riadenie, predstavené napr. Teylorovým systémom. Tento systém však najefektívnejšie zodpovedal situácii, keď prevládala jednoduchá, abstraktná práca, a keď existovala armáda nezamestnaných „jednoduchých“ robotníkov, ktorých čerstvé pracovné sily mohli nahrádzať unavených robotníkov. Za týchto okolností bola objektom riadenia v podstate len materiálna výroba, v ktorej ľudia v podobe abstraktných pracovných síl vystupovali vo funkcii „živej súčiastky“ či „detailu“ strojového mechanizmu výroby. V súčasnosti, v období vedeckotechnickej revolúcie zladenie rozmanitej činnosti a obrovskej produkcie výroby vyžaduje si plánovanie všetkých jej ekonomických pred-



pokladov a komponentov. Riadenie podniku sa mení na riadenie všetkých materiálnych, kultúrnych i politických stránok produkčnej činnosti podniku, pričom nepretržitosť a efektivita výroby všetkých podnikov si vyžaduje riadenie všetkých sfér činnosti spoločenského organizmu. To sa však môže diať len v súlade s charakterom spoločenského systému vlastníckych vzťahov, a to buď ako riadenie založené na princípoch mocenskej manipulácie s ľuďmi zo strany triedy vlastníkov základných materiálnych predpokladov výroby, alebo ako riadenie spočívajúce na princípoch demokratického centralizmu, pričom sa sami pracujúci ako spoloční vlastníci výrobných prostriedkov zúčastňujú priamo alebo sprostredkovane a spolu s príslušnými orgánmi a inštitúciami decízie na rozhodovaní a riadení daného podniku i celého spoločenského organizmu. So spomenutým charakterom výrobných vzťahov a princípov riadenia súvisí aj charakter posunov vo vzťahoch zodpovednosti. V prvom prípade sa zodpovednosť tradične člení na dva protiklady: pre väčšinu ľudí vystupuje prevažne len v podobe zodpovednosti pred mocou druhých, mocou stojacou nad nimi, a to ako zodpovednosť za kvalitné plnenie povinností, rozkazov a zákazov. V danom prípade sloboda činov sa povoľuje len v rámci rozkazu, zákona a zodpovednosť sa vymedzuje rigoróznou formou „rozkaz je rozkaz“, „zákon je zákon“, ktorého nesplnenie alebo prekročenie sa stíha trestnou sankciou bez ohľadu na prospešnosť takéhoto činu pre celú spoločnosť alebo pre jej väčšinu. Za tejto situácie a pri takýchto pomeroch menšine ľudí sa zasa zodpovednosť predstavuje len ako zodpovednosť pred nimi samými, ako zodpovednosť, ktorá pramení z rizika neúspechu ich slobodného podnikania, nad ktorým vládne nevyspytateľný zákon „transcendentných“ síl.

V druhom prípade, to znamená za pomerov vlastníctva a spolurozhodovania spoluvlastníkov, v zodpovednostných pomeroch nastáva zreteľný posun zodpovednosti z pólu, na ktorom sa prezentovala len v podobe trestnej sankcie za neadekvátne plnenie povinností, rozkazov, direktív a zákonov, k pólu, na ktorom sa zodpovednosť prezentuje ako dôsledok slobody činu, ako sankcia za negatívne dôsledky tohto činu, pričom aj bremeno zodpovednosti sa v značnej miere presúva z jednotlivca na kolektív.

Tým, že vedeckotechnická revolúcia rozširuje univerzalitu i rádius pôsobenia ľudských činností, vyžaduje si nielen zodpovedajúce zmeny v charaktere organizácie a riadenia výrobného procesu, ale podriaďuje riadeniu všetky formy činnosti jednotlivcov, ktoré majú spoločenský dosah. Súčasne vzniká potreba rozšíriť a prehĺbiť poznatky o sférach a procesoch, ktoré treba riadiť, ako aj potreba rozšíriť a zdokonaľiť prostriedky získavania, spracúvania a prenosu týchto informácií, potreba zdokonaľiť samo riadenie. Kým nie sú pre realizáciu tejto potreby objavené, skonštruované a vyrobené technické prostriedky, alebo ak ich je ešte málo, rapidne musí narastať počet riadiacich inštitúcií a v nich zamestnaných administratívnych pracovníkov. Táto okolnosť si vyžaduje aj teoretické zvládnutie problematiky zodpovednosti.

Prirodzená túžba a tendencia ľudí po zvýšení produktivity vlastnej práce, čiže po uľahčení a zároveň zvýšení efektu jej výsledkov sa môže u ľudí zamest-

naných v riadiacich inštitúciách uplatňovať v podobe zvýšeného administrovania (s cieľom dosiahnuť žiadaný výsledok) alebo v podobe premeny ľudí na mechanické nástroje plnenia rozkazov a zákazov nadriadených. Okrem toho na úseku riadiacej a administratívnej práce badáme tendenciu po ďalšej formalizácii a odosobňovaní medziľudských vzťahov, ktorá je do istej miery akiste dnes nevyhnutná, ale ktorá súčasne oslabuje osobnostný a zodpovednostný náboj medziľudských vzťahov, pričom vytvára možnosť skrytia osobnej zodpovednosti za anonymnú povahu inštitúcie ako celku.

Tendencie riadiacich zložiek by si zasluhovali hlbšiu analýzu. Z hľadiska už spomenutých nových podmienok v zodpovednostných vzťahoch žiada sa aj teoreticky fundované a pružné formovanie a zakotvovanie nových povinností a práv jednotlivých inštitúcií i jednotlivých funkcií v nich, precizovanie ústrednej koordinácie a kontroly ich činnosti a najmä tvorivé vynaliezanie a kodifikovanie zábran, aby sa vnútorná tendencia k zvýšeniu produktivity riadiacej práce neuplatňovala ďalším rastom administrovania a premenou ľudí na jednoduché mechanické nástroje nadriadených zložiek.

Aby sa úsilie našej analýzy správne pochopilo, musíme si ešte pripomenúť toto:

1. Spoločnosť, najmä súčasná, ako zložitý systém ekonomických, profesionálnych a ďalších vzťahov medzi ľuďmi, v ktorých jednotlivci vystupujú ako osobnosti aj ako príslušníci rôznych sociálnych vrstiev a profesií s rôznymi, často úplne protikladnými záujmami, musí mať riadiace inštitúcie, ktoré predovšetkým v záujme vládnucej triedy svojimi príkazmi, direktívami, zákonmi, organizačne i mocensky zabezpečujú nerušený chod výroby i charakter vzťahov daného ekonomicko-politického systému. Deľba práce a povinností je tu nevyhnutne hierarchizovaná a v niektorých sférach, najmä v mocenských orgánoch prísne vymedzená.

2. Tendencia obmedziť slobodu ľudí a úplne vymedziť ich aktivitu rámcom rozkazov nie je vždy, ako by sa mohlo zdať, podriadeným nepríjemná, lebo zdanlivo a do značnej miery aj fakticky sníma z nich jednak námahu poznania, získavania ďalších informácií, preverovania ich hodnovernosti atď., a jednak sníma riziko tvorivosti, a tým aj bremeno zodpovednosti za samostatné riešenie problémov v zložitých situáciách. Aj zložitá väzba ľudských činností a vzťahov, ktorá si vyžaduje v záujme zodpovedného konania veľké úsilie vyznať sa v mnohých veciach, masovo podporuje, najmä v kapitalistických krajinách, sklon k ľahostajnosti, k spoloľahnutiu sa na druhých, k bezrizikovosti, k nezodpovednosti, a tým aj k neslobode. Tak nastáva deľba ľudí na zodpovedných a nezodpovedných, ktorí sú degradovaní, resp. sami sa degradujú na púhy nástroj vôle iných.

3. Normálny dospelý človek aj za značne nepriaznivých okolností môže hodnotiť a aj hodnotí situácie, povinnosti a rozkazy, ktoré je nútený plniť. To, že sa z človeka stane „slepý“, „mechanický“ nástroj niekoho iného, ešte z neho nesníma zodpovednosť. Pravda, pri uvalení zodpovednostných sankcií na človeka, ktorý plní rozkazy, treba brať do úvahy či už charakter rozkazu, charakter pod-

mienok a povinností jeho pracovného zaradenia, spoločenskej atmosféry a proti nemu použitých prostriedkov, pod ktorých tlakom sa rozhodoval a konal, ako aj osobnú motiváciu jeho činov, ďalej predpoklady vzdelanostné, informačné i časové, potrebné na triezve zváženie situácie a dôsledkov vlastných činov.

Dialektika zodpovednostných vzťahov v tomto prípade je asi taká, že za rozkaz v zásade zodpovedá ten, kto vzhľadom na svoju funkciu alebo moc rozkaz dal a svojou mocou ho nútil splniť. Za plnenie rozkazu zodpovedá zasa ten, kto má, „musí“ tento rozkaz splniť, ale nezodpovedá sa len tomu, kto mu rozkaz dáva, ale má objektívnu zodpovednosť pred všetkými, ktorých sa dôsledky plnenia rozkazu týkajú. (Pravda, iná je už otázka možností praktického uplatnenia požiadavky zodpovednosti na obe zložky tohto vzťahu.) Keďže však aj ten, kto rozkaz dáva, aj ten, kto ho má splniť, sú osobnosťami, môže nastať posun faktickej zodpovednosti na toho, kto ho má splniť, a to v tom prípade, ak sa tento človek s daným rozkazom úplne stotožní, resp. vyvíja aj mimoriadnu iniciatívu pri jeho plnení. Vtedy daný rozkaz nadobúda charakter vlastného rozhodnutia či rozkazu sebe samému. Pri tomto posune sa nesníma zodpovednosť ani z toho, kto rozkaz dal. Ak sa však človek s daným rozkazom nestotožňuje a vyjadrí to aj navonok, už nezodpovedá za daný rozkaz, ale iba za svoj postoj k nemu. Vtedy však vzniká konflikt medzi tým, kto rozkaz dáva, a medzi tým, kto ho má splniť. Tento konflikt nevedie len k použitiu prostriedkov donútenia, aby sa daný rozkaz splnil, ale aj k vnútornému mravnému konfliktu toho, kto má rozkaz vyplniť.

4. Vedeckotechnická revolúcia si vyžaduje jednak skutočne tvorivé, slobodné a pre súčasné rozmery zodpovednosti pripravené vyspelé osobnosti a skutočné kolektívne subjekty, ako aj svedomitú a disciplinovanú plnenie povinností a príkazov. Obe tieto stránky nemusia byť v rozpore, ale naopak, vzájomne sa môžu a majú dopĺňať a prelínať. Lenže v kapitalistickej spoločnosti sa pre masy akcentuje len svedomitosť a disciplína v plnení povinností. Táto spoločnosť dnes v nebývalej miere depresionalizuje ľudské bytosti, produkuje masu ľahostajných, nezodpovedných, unudených, osamotených ľudí, ktorí sú často schopní bez úvedomených motívov a príčin urobiť akúkoľvek deštrukciu. Len socializmus vytvára reálne podmienky pre rozvoj humanity a zodpovednej osobnosti i pre zaťaženie prejavov niektorých negatívnych tendencií súvisiacich s vedeckotechnickou revolúciou, ktorá veľmi rýchlo posúva aj u nás zodpovednostné vzťahy do takých polôh, na ktoré nie sme zvyknutí, a v ktorých nevystačíme so živelnou intuitívnou praktickou reakciou, pretože si vyžadujú reakciu založenú na hlbokom teoretickom zdôvodnení.

5. Našu spoločnosť vedie komunistická strana, ktorá má bohaté skúsenosti z riešenia doterajších dejinných paradoxov. Patrí medzi nové dejinné kolektívne subjekty, ktoré sa riadia vedeckou teóriou spoločenského vývinu a ktoré sa zaslúžili aj o to, aby ľudstvo na tejto planéte malo kolektívne orgány kontroly a represie proti porušovateľom noriem mierového spolunažívania štátov s rôznym spoločenským zriadením.



6. Ustanovením spoločného socialistického vlastníctva základných výrobných prostriedkov vznikol nový typ integrujúceho činiteľa spoločenských a medziľudských vzťahov a činností jednotlivcov. Spoločné vlastníctvo si vyžaduje aj v zodpovednostných vzťahoch nové relácie vzťahu osobnej a kolektívnej zodpovednosti, ako aj sformovanie novej povahy subjektu zodpovednosti.

Súkromné vlastníctvo výrobných prostriedkov najmä v kapitalistickej forme záujmu dezintegruje jednotlivcov na súkromné, prakticky na seba zamerané a vzájomne proti sebe stojace osoby a z ich spoločenských i osobných väzieb stvára spoločnosť, ktoré Marx nazval iba „surogátom kolektivity“. Spoločnosť ako podstatný atribút individuálnych činností sa tu totiž neprezentuje bezprostredne v kolektívite medziľudských vzťahov, ale v podobe mystického symbolu (boha) alebo v podobe reálneho nadindividuálneho produktu, ktorý ľudia nevedomky produkujú svojou vlastnou činnosťou a ktorý vystupuje voči nim v podobe živej sily (kapitál, nezamestnanosť, vojna, devastácia životného prostredia — prírodného i mravného a pod.). Jeho pôsobenie nemôže zdolať ani štátna moc ako domnelá predstaviteľka a ochrankyňa záujmov celej spoločnosti, fakticky predstaviteľka a ochrankyňa ekonomicko-politickej moci a záujmov príslušníkov vládnucej triedy. Súkromné vlastníctvo svojimi zákonmi rozšírenej reprodukcie objektívne, a teda živejne núti, aby sa jeho majiteľ sebarealizoval a získaval možnosti väčšej slobody vykorisťovaním cudzej práce, potláčaním slobody iných. Súkromné vlastníctvo tak rozkladá kolektívne základy ľudského bytia. Súkromné vlastníctvo napokon dezintegruje ľudí nielen tým, že ich záujmy privatizuje, ale rozkladá aj vnútornú integritu ľudských osobností na súkromné osoby starajúce sa len o seba a na spoločenské bytosti túžiace po zaradenosti do vyššieho rámca, než je ich osobný život a starostlivosť oň. Táto ich vnútorná rozpoltenosť sa prezentuje aj tézou „Každý za seba a boh za všetkých“. V tejto téze kresťanský boh totiž preberá na seba už nielen podobu mystického symbolu vzájomnosti ľudí, ich spoločenskosti, pospolitosti, ale aj bremeno zodpovednosti za objektívne dôsledky individuálnych činností. A viera v reálnu existenciu tohto symbolu i služba tomuto symbolu neposkytuje privatizovanému individuu iba pocit spolupatričnosti k niečomu veľkému, majestátnemu, nadosobnému, či pocit vznešenejšieho zmyslu života, než je každodenná lopota na získanie produktov denného konzumu, ale zbavuje ho súčasne aj pocitu a zmyslu zodpovednosti za ďalšie osudy a dôsledky svojho diela.

V nenáboženskej podobe sa zasa táto dezintegrácia vnútornej integrity individuálneho a spoločenského prejavuje v tom, že bytostná túžba človeka po sebarealizácii a po jej spoločenskom význame sa redukuje na *konformizáciu* k danému stavu a jeho požiadavkám, na prispôbenie sa súčasnému tempu *mechanizácie, produkcie* a konzumu kapitálových hodnôt. Pritom vzniká ideologický klam (triedou kapitalistov horlivo podporovaný a fetišizovaný) o slobodnej sebarealizácii človeka. Človek ani nezbadá, že jeho sebarealizácia namiesto toho, aby bola zameraná na rozvoj a realizáciu ľudských síl, schopností jeho osobnosti i celospoločenského útvaru, redukuje sa prinajlepšom na mechanickú činnosť reprodukcie kapitálu, na činnosť podnecovanú a ovládanú dnes

predovšetkým neodolateľnými ponukami trhu. Ani nezbadá, že sa sám degraduje ako osobnosť, keď svoju spoločenskú hodnotu dokumentuje len množstvom kon-  
zumných vecí, najmä komfortných vecí, pričom ho nezaujímajú objektívne dô-  
sledky jeho vlastných činov i činnosti iných ľudí, videné v širších súvislostiach  
a dlhodobějších perspektívach. Dezintegrujúce pôsobenie súkromného vlastníctva  
tak produkuje ľudí, ktorí si neuvedomujú svoju zodpovednosť a ani ju nechcú  
brať na seba za priebeh ďalšieho dejinného vývoja, lebo tento vývin sa deje  
živeľne mimo nich, aj keď objektívne vyplýva z ich činnosti.

Spoločné socialistické vlastníctvo výrobných prostriedkov si nevyhnutne  
vyžaduje socializáciu jednotlivcov, kolektivitú ich rozhodovania, činnosti a zod-  
povednosti, plánovanie i anticipovanie budúcich širších sociálnych dôsledkov  
konania jednotlivcov i kolektívov. Pravda, ide o socializáciu a kolektivitú plá-  
novania i anticipovanie budúcnosti, nevyhnutne inštitucionálne sprostredkované  
vzhľadom na súčasný stav zložitej štruktúry systému, a o deľbu práce vzhľadom  
na počet jednotlivcov i na teritórium, ktoré obývajú. Avšak špecifikum socialis-  
tickej kolektivity oproti iným jej formám, napr. oproti jej začiatkovej primitívnej  
forme, nespočíva v jej inštitucionálnej sprostredkovanosti, ale v novej kvalite  
základov. Táto kolektivita si vyžaduje výstavbu vnútrokolektívnych väzieb na  
základe princípu *demokratického centralizmu*, ktorému zodpovedá aj nová povaha  
regulujúcich a riadiacich funkcií príslušných inštitúcií, ako aj *nová povaha členov  
kolektívu ako zodpovednostných subjektov*. Spoločnosť v zmysle kolektivity  
za podmienok spoločného vlastníctva neprejavuje sa totiž už iba v konečnom  
výsledku integrujúcom individuálne činnosti, ani iba v súčinnosti a v kooperácii  
individuálnych prác, ako je to v podmienkach súkromného vlastníctva, ale aj  
v požiadavke spolurozhodovania a spoluzodpovednosti za dôsledky spoločného  
diela.

Pri kolektívnej zodpovednosti celý kolektív, organizácia, inštitúcia, trieda,  
národ vystupuje voči iným kolektívom ako objektívne zodpovedný subjekt, ktorý  
môže byť vnútorne zodpovednostne diferencovaný, alebo nediferencovaný. Nedi-  
ferencovaný bol v primitívnych kolektívoch (v ktorých ani náčelník rodového  
kolektívu nebol ešte skutočne zodpovedným subjektom, lebo pri rozhodovaní  
nezaujímал vlastný postoj, ale sa pohyboval iba v rámci tradovaných normatív-  
nych regulatívov — tabu príkazov a zákazov, resp. rozkazov vyčítaných z pohy-  
bov čriev zabitého zvieraťa, z pohybu hviezd a iných znamení), zdanlivo nedi-  
ferencovaný vtedy, keď sa navonok, resp. aj vnútorne prezentuje ako monolit  
pozostávajúci z úplne rovnako zmýšľajúcich jednotlivcov. Aktuálnosť realizácie  
zodpovednosti kolektívu voči inému kolektívu a kolektívom závisí, samozrejme,  
od ich reálnej moci. Od nich závisí aj to, či priznajú alebo nepriznajú rozdiely  
v zodpovednosti jednotlivých členov iného kolektívu.

Skutočná kolektívna zodpovednosť je reprezentovaná formou, v ktorej čle-  
novia kolektívu konfrontáciou svojich skúseností, poznatkov, postojov a nápadov  
v záujme najoptimálnejšieho riešenia problému dochádzajú k spoločnému roz-  
hodnutiu, ktoré svojou kooperovanou činnosťou realizujú. Táto forma spoluroz-  
hodovania a spolupráce znižuje riziko omylov na možné minimum. Súčasne

rozkladá zodpovednosť za rozhodnutie rovnakým dielom na každého člena a taktiež ju aj diferencuje podľa toho, ako plnia jednotlivci toto rozhodnutie na základe deľby práce.

V tomto prípade aj normatívne regulatívy činnosti členov kolektívu sa vždy prehodnocujú, preverujú, verifikujú z hľadiska efektívnosti ich regulatívno-riadiacej funkcie pri realizovaní istého cieľa (úlohy) za daných podmienok. Stráca sa ich pôvodná forma stálosti, hotovosti a vonkajšieho nátlaku a vzniká z nich forma samoregulácie, forma osobitného zákona, ktorý je vo svojej platnosti a prísnosti podmienený jednak vlastným spoločným cieľom (úlohou) daného kolektívu, jednak podmienkami, za ktorých sa má tento cieľ (úloha) realizovať.

Tento typ kolektívnej zodpovednosti, založenej na spoločnom vlastníctve, si v súčasných podmienkach vyžaduje, aby sa z každého člena kolektívu sformoval skutočne zodpovedný subjekt, ktorý si interiorizuje kolektívnu vzájomnosť ako svoju novú mravnú hodnotu a svoju samostatnosť a schopnosť svojej individuálnosti rozvíja a realizuje na tom mieste, ktoré si vybral v rámci deľby práce. Konkrétnejšie to znamená formovanie človeka, ktorý sa vo svojej činnosti nespolieha iba na svedomité plnenie rozkazov a zákazov vyšších mocí, ani len na svoje mravné zásady, ale poznáva a hodnotí situácie, získava a overuje si informácie, samostatne a zodpovedne sa rozhoduje, tvorivo a zodpovedne prekračuje hranice svojich predošlých skúseností, resp. noriem svojej činnosti, a to v súlade s tendenciami vývinu a so záujmami celospoločenského socialistického kolektívu.

Avšak formovanie socialisticky zodpovednej osobnosti nie je mechanickým výsledkom pôsobenia socialistického vlastníctva výrobných prostriedkov, aj keď si ono a ďalší rozvoj výroby objektívne žiada preformovanie všetkých ľudí na skutočne socializovaných a súčasne vo svojej individuálnosti rozvinutých samostatných a zodpovedných jednotlivcov.

Pri formovaní zodpovednej osobnosti sa nemôžeme spoľahnúť ani na pôsobenie pravidiel, že zodpovední jednotlivci sú vychovaní v atmosfére zodpovedných rodičov. Rozmery platnosti tohto pravidla z hľadiska potrieb ďalšieho rozvoja socialistickej spoločnosti sú príliš úzke a okrem toho sa akiste pod vplyvom súčasných zmien rodinného prostredia ešte aj zužujú.

Formovanie socialisticky zodpovednej osobnosti musí byť dielom uvedomelej a sústavnej výchovy, a to vo všetkých sférach činnosti a spoločenských vzťahov pod vedením komunistickej strany. Táto výchova sa však nemôže diať iba vstepovaním určitých noriem konania, ale predovšetkým stavaním ľudí do takých situácií a úloh, v ktorých sa musia rozhodovať, postaviť sa za alebo proti, zaujať vlastný postoj. A pri posudzovaní konania človeka, pri jeho brání na zodpovednosť musíme súčasne poznať okolnosti a motivácie jeho činov a vzhľadom na ne hľadať aj zodpovedajúce miery a formy pochvaly i trestu. Musíme v človeku prebúdzat vedomie, že aj zrieknutie sa rozhodnutia a konania nadobúda často individuálny i spoločenský význam s ďalekosiahlymi dôsledkami.

#### Literatúra

1. PASCAL, B.: Myšlienky, Odeon, Praha 1973.

Андрей Г л а в е к

Если прежний характер техники производства и зависимый от него в конечном итоге характер экономических отношений между людьми акцентировали у некоторых людей интеллектуальные стремления человеческого существа, превращая массу трудящихся в мануальную рабочую силу и подчеркивая послушное, добросовестное, дисциплинированное исполнение ею трудовых и других обязанностей, то характер современного научно-технического развития, особенно в условиях социализма, акцентирует всестороннее развитие людей в их общечеловеческом и личностном измерениях. Он акцентирует их общественный характер и свободу творчества, самостоятельность в принятии решений и тем самым также ответственность за проявления их свободы и инициативы. Ответственность акцентируется не только потому, что радиус действия принятых решений и поступков людей при современной технической опосредствованности межчеловеческих связей во многих случаях достигает всепланетарных масштабов, но и потому, что при такой технической и институциональной опосредствованности весьма сложной сети межчеловеческих связей ответственное принятие решения и поведение требуют зачастую огромных усилий, чтобы приобрести необходимую информацию для принятия такого решения. Инициатива человека может легко разрушаться, безответственное поведение же может скрыться в лабиринте опосредствованности межчеловеческих отношений и за анонимную деятельность различных учреждений.

Автор уточняет содержание понятия ответственности, исследует корни этого феномена и выделяет те факторы, которые в настоящее время угрожают ему и в то же время подчеркивают его действительную всеобщественную потребность.

## WISSENSCHAFTLICH-TECHNISCHE ENTWICKLUNG UND PROBLEME DER VERANTWORTUNG

Andrej H l á v e k

Wenn die bisherige Natur der Technologie der Produktion und der von ihr in letzter Instanz abhängende Charakter der ökonomischen Verhältnisse zwischen den Menschen bei einigen Menschen die intellektuellen Merkmale des menschlichen Wesens akzentuierten und die Masse Arbeitenden in manuell tätige Arbeitskräfte verwandelte, indem sie ihre folgsame, gewissenhafte, disziplinierte Erfüllung der Arbeits- und anderer Pflichten betonte, so akzentuiert der Charakter der gegenwärtigen wissenschaftlich-technischen Entwicklung, insbesondere unter den Bedingungen des Sozialismus, die allseitige Entwicklung der Menschen in ihrer allgemein menschlichen und persönlichkeitsgebundenen Dimension. Er akzentuiert ihre Gesellschaftlichkeit und die Freiheit der schöpferischen Kräfte, ihre Selbstständigkeit im Entscheiden und dadurch auch ihre Verantwortung für Äusserungen der Freiheit und Initiative. Er akzentuiert sie nicht nur deshalb, weil der Aktionsradius der Wirkung ihrer Entscheidungen und Handlungen in vielen Fällen gesamtplanetare Masstäbe erreichen, sondern auch deshalb, weil unter dieser technischen und institutionellen Vermittlung des sehr komplizierten Netzes zwischenmenschlicher Koppelungen ein verantwortliches Entscheiden und Handeln oftmals eine grosse Anstrengung

zur Verschöpfung von Informationen erfordert, die für derartige Entscheidungen notwendig sind. Die Initiative des Menschen kann leicht gebrochen werden und unverantwortliches Handeln kann sich im Labyrinth vermittelter zwischenmenschlicher Beziehungen und hinter eine anonyme Tätigkeit verschiedener Institutionen verbergen.

Der Verfasser präzisiert den Gehalt der Verantwortlichkeit, untersucht die Wurzeln dieses Phänomens und trennt solche Faktoren ab, die gegenwärtig seine tätig gesamtgesellschaftliche Notwendigkeit bedrohen und zugleich hervorheben.